

ԱՎԵՏԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու, ՀՊՄՀ, ԳՀՃ, ՍՎԴ

ՎՃԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄԸ ԵՒ ՋԻՎԱԴԻ ԳՈՐԾԱԴՐՈՒՄԸ ՎԱՆԻ ՆԱՅԱՆԳՈՒՄ (1914 Թ. ՆՈՒԷԼԻՍ-ՆՈՅՆԱՐԵՐ)

Օսմանյան Թուրքիայի ռազմական նախարար էնվերը, հիմք ընդունելով դաշնակցության հետ ունեցած բավական սերտ շփումները, նախքան Ռուսաստանի դեմ պատերազմելը՝ 1914 թ. ամռանը եւ աշնանը, պատգամավորներ ուղարկեց նախ էրզրում, ապա Վան եւ Մուշ՝ հայերի հետ բանակցելու, նրանց իրենց կողմը գրավելու¹ եւ Արեւելյան Հայաստանում ռուսական իշխանությունների դեմ «յեղափոխութիւն յարուցանելու փորձ կատարելու» համար²։ 1914 թ. հուլիս-օգոստոսին էրզրումում հրավիրված Հ. Յ. դաշնակցության 8-րդ ընդհանուր ժողովի ժամանակ իթթի-հատի նշանավոր ներկայացուցիչներ Նաջի, Հիլմի եւ Շաքիր բեյերը դաշնակցության ներկայացուցիչներ Ակնունուն, Ռոստոմին եւ Ա. Վռամյանին խոստանում էին Ռուսաստանի դեմ պայքարի դուրս գալու եւ թուրքերի հետ Կովկասը նվաճելու դեպքում հայերին զիջել ինչպես Կարսը, Երեւանի նահանգը, Գանձակի նահանգի հայաբնակ շրջանները, այնպես եւ՝ Վանը, Բիթլիսը, էրզրումի նահանգի մի մասը եւ այդ տարածքներից կազմել ինքնավար Հայաստան՝ Օսմանյան պետության հովանու ներքո³։ Այդ մասին Ս. Վրացյանն իր հուշերում հայտնում է, որ էրզրումում նոր էր վերջացել դաշնակցության 8-րդ ընդհանուր ժողովը, երբ տեղ հասան

¹ Ե. ԱԻ. ՔԶՆՅ. ԳԵՂԱՄԵԱՆՅ, Հայերի ազատագրական շարժումները XX դարում, կամ Հայկական հարցի եօթներորդ շրջանը (մասն երկրորդ), Բաքու, 1915–1917, էջ 584։

² ՀԱԱ, ֆ. 1120, ց. 1, գ. 76, թ. 37։

³ Ե. ԱԻ. ՔԶՆՅ. ԳԵՂԱՄԵԱՆՅ, նշ. աշխ., էջ 585։ Այդ մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս նաեւ Հ. ՏԱՍՆԱՊԵՏԵԱՆ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր կազմութիւնէն մինչեւ Ժ. Ընդ. ժողովը (1890–1924), Աթէնք, 1988, էջ 108, նաեւ Ա. ԱՄՈՒՐԵԱՆ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ը. (էրզրումի) Ընդհ. ժողովի մասին (գումարուած 1914 թուի յուլիսի 25-ից մինչեւ օգոստոս 17), «Ազգակ Շաբաթօրեակ», Բէյրութ, 1980 յունուար 27, թիւ 2, էջ 22–25, փետրուար 3, թիւ 3, էջ 43–47, փետրուար 10, թիւ 4, էջ 68–70, փետրուար 17, թիւ 5, էջ 91–93, փետրուար 24, թիւ 6, էջ 115–116։ Նախատեսվում էր Թիֆլիսի, Քութայիսի նահանգները, Բաթումի շրջանը եւ Տրապիզոնի նահանգի մի մասը տալ Վրաստանին, իսկ Դաղստանը, Բաքվի նահանգը եւ Գանձակի նահանգի մի մասը՝ Կովկասի թաթարներին. տե՛ս Ա. ԴՅՈ, Մեծ դէպքերը Վասպուրականում 1914–1915 թուականներին, Երեւան, 1917, էջ 73–74։

իթթիհատի ներկայացուցիչներ Բեհաեդդին Շաքիրը եւ Նաջի բեյը, որոնք ժողովի մասնակիցներին առաջարկեցին հակառուսական ապստամբական շարժում ծավալել Կովկասում՝ փոխարենը խոստանալով Հայաստանի ինքնավարություն կովկասյան եւ մասամբ սահմանակից արեւմտահայկական հողերից: Սակայն Դաշնակցությունը չընդունեց երիտթուրքերի այդ առաջարկը՝ միաժամանակ հայտնելով, որ արեւմտահայությունը կշարունակի, չեզոքություն պահպանելով, կատարել իր պարտքը Օսմանյան հայրենիքի հանդեպ⁴:

Այդ մասին է փաստում նաեւ Ե. Տեր-Մինասյանը Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարությանն ուղղված 1915 թ. նոյեմբերի 11-ի իր զեկուցագրում⁵:

Շարունակելով արեւմտահայերին սիրաշահելու քաղաքականությունը՝ Նաջի բեյը 1914 թ. սեպտեմբերի սկզբներին էրզրումից մեկնեց Վան: Նրա ուղեւորության բուն նպատակն այս անգամ Վանի նահանգի հայությունը Ռուսաստանի դեմ հանելն էր եւ նրանց մեջ հավատ ներշնչելը Օսմանյան Թուրքիայի բարյացակամության նկատմամբ: Այդ նպատակով Վանում սկսվեցին խորհրդակցություններ եւ հանդիպումներ, որոնց մասնակցում էին մի կողմից Դաշնակցության ներկայացուցիչներ Ա. Վոսմյանը (որը սեպտեմբերի 16-ին Կ. Պոլսից ժամանել էր Վան)⁶, Իշխանը, Արամը եւ Վ. Փափագյանը, իսկ մյուս կողմից՝ իթթիհատի ներկայացուցիչ Նաջի բեյը, Վանի նահանգապետ Թահսինը եւ իթթիհատի Վանի մասնաճյուղի քարտուղար Ֆուադը: Բանակցությունները վերաբերում էին Կովկասյան ճակատում առաջիկա՝ Սարիղամիշի ճակատամարտի ժամանակ հայերի կողմից թուրքերին ակնկալվող օգնությանը եւ այն «օգուտներին», որ հայերը կարող էին եւ պետք է ստանային ապագայում: Ըստ այդմ՝ Նաջի բեյը ներկայացնում էր իթթիհատի քաղաքական ծրագիրն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, որի համաձայն՝ երիտասարդ եւ վերածնվող Թուրքիան, դաշնակցելով հզոր Գերմանիայի հետ, պետք է սաստեր Ռուսաստանի ռազմական հզորությունը եւ նրան հետ շարտեր դեպի հյուսիս՝ Կովկասյան լեռներից այն կողմ: Անդրկովկասը նվաճելու դեպքում Թուրքիան չէր պատրաստվում այն միացնել կայսրությանը, այլ

⁴ Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ, Նիկոլ Աղբալեանի մասին, Բ., «Ակոս», Բէյրութ, 1957, թիւ 9 (98), էջ 64:

⁵ «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում (փաստաթղթերի եւ նյութերի ժողովածու)», խմբ.՝ Մ. Ներսիսյան, Երեւան, 1991, էջ 400:

⁶ Հ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ, Դէպքերը Վասպուրականում, «Վէմ», Փարիզ, 1937, թիւ 1, յունուար-մարտ, էջ 53:

նախատեսում էր դաշնային սկզբունքով ստեղծել Հայաստանի, Վրաստանի եւ Կովկասի թաթարների երեք ինքնուրույն պետություն՝ սուլթանի հովանու ներքո⁷։ Նման հնարավորություն ստանալու համար հայերը պետք է ապացուցեին իրենց նվիրվածությունն Օսմանյան Թուրքիային եւ օգնություն ցուցաբերելն առաջիկա պատերազմի ժամանակ։ Ռուսաստանի դեմ ոտքի կանգնելու եւ պայքարելու համար նրանք պետք է կազմակերպեին արեւմտահայերից բաղկացած կամավորական ինքնուրույն ջոկատներ, որոնք կարող էին ունենալ բարոյական մեծ նշանակություն՝ որպէս հայ-թուրքական «համերաշխության» անքննելի ապացույց։

Իթթիհատականները ենթադրում էին, որ այդ ծրագրով իրականություն կդառնար հայերի քաղաքական ինքնավարության եւ անկախության խնդիրը, որը նրանց կնվիրեր ոչ թե Եւրոպան, որ մինչ այդ ոչ մի բան չէր արել եւ չէր էլ պատրաստվում անել, կամ էլ Ռուսաստանը, այլ երիտասարդ, լուսավորչալ եւ առաջադիմական Թուրքիան, որին չէր կարելի շփոթել բռնատիրական Թուրքիայի հետ։

Երիտթուրքերը համոզված էին, որ քաղաքական այդ բարդ մտահղացումն ի վերջո լուծելու էր հայկական հարցը, որով թուրքերը մեկընդմիջտ «կփակեին» Եւրոպայի բերանը։ Նրանք հավաստիացնում էին, որ Օսմանյան լայնածավալ կայսրությունն այնքան հարուստ էր հողատարածքներով, որ կենտրոնախույս տրամադրություններով լեցուն Արեւմտյան Հայաստանի տարածքն իրենց ամենեւին էլ պետք չէր, քանի որ այն ավելորդ հոգս էր ու վտանգ՝ երկրի ներքին կայունության գործում, եւ անընդհատ առիթ կարող էր ծառայել Եւրոպայի անմիջական միջամտության համար։ Երիտթուրքերը միաժամանակ վստահեցնում էին, որ բարենորոգումների իրագործումը հնարավոր կլիներ միայն պատերազմի ավարտից հետո⁸։

Ըստ էության՝ իթթիհատի քաղաքական ծրագիրը կարծես թե նման էր մի վերջնագրի, որի կատարումից էր կախված հայերի լինել-չլինելու հարցն Օսմանյան Թուրքիայում։ Ինչ վերաբերում էր Անգրկովկասյան համադաշնության ստեղծմանը, ապա այն ոչ թե հայկական ինքնավարության՝ երիտթուրքերի սրտաբուխ ցանկությունն էր, այլ Թուրքիայի եւ Ռուսաստանի միջեւ բաժանարար գոտու ձեւավորման մի նախագիծ, որին նրանք վաղուց էին սպասում։ Չէ՞ որ Ռուսաստանի հետ

⁷ Տե՛ս «Оборона Вана, 7 апреля — 4 мая 1915 г.», М., 1917, էջ 6—7, նաեւ Լէօ, Թուրքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը, հտ. Բ., Փարիզ, 1925, էջ 76։

⁸ Տե՛ս «Оборона Вана», էջ 9—10։

սահմանային անմիջական հարեանությունը դամոկլյան սրի պես միշտ կախված էր Թուրքիայի գլխին:

Վանի դաշնակցականները ծայրահեղ զսպված վերաբերվեցին գայթակղիչ այս խոստումներին, չնայած ամենեւին դեմ չէին նմանատիպ քաղաքական ծրագրի իրագործմանը: Շրջանցելով իթթիհատականների անկեղծության աստիճանը՝ հայկական կողմը մեկ անգամ եւս հավաստիացրեց, որ ծրագիրն անիրագործելի է՝ թե՛ իրենց մասնակցության եւ թե՛ հայ ժողովրդական զանգվածներին համոզելու անհնարության առումով: Բանն այն էր, որ իթթիհատականները չէին կատարել 1908 թ. հեղաշրջման օրերին արեւմտահայերին տրված եւ ոչ մի խոստում, որով կորցրել էին իրենց վստահությունը հայության շրջանում: Ժողովրդական զանգվածները իթթիհատականներին հավատում եւ վստահում էին այնքան քիչ, որքան հին թուրքերին: Նաչի բեյը փորձում էր արդարանալ՝ նշելով, որ հայկական բարենորոգումները չէին իրականացել ոչ թե երիտթուրքերի ցանկության, բարի կամքի բացակայության, այլ արտաքին՝ պատերազմների (Թուրք-իտալական եւ Բալկանյան) պատճառով, որով հնարավորություն չէր տրվել զբաղվելու ներքին շինարարությամբ:

Ակնհայտ էր, որ երիտթուրքերը, որոնք չէին համաձայնել անգամ անդամահատված հայկական բարենորոգումների անցկացման հետ եւ մեծ հնարամտությամբ տապալել էին այն, այժմ ինչ երաշխիքով էին հայերին խոստանում ինքնավարություն: Մի բան էր միայն պարզից էլ պարզ, որ նրանք խաբում էին՝ ժամանակ շահելու համար: Միակ երաշխիքը, որ Վանի դաշնակցականները խոստացան իրենց թուրք ընկերներին, այն էր, որ իրենք ջանք չէին խնայի Վանի հայությանը խիստ չեզոքության սահմաններում պահելու գործում, որ նրանք՝ որպես օսմանյան երկրի քաղաքացիներ, օրենքով, պատվով եւ արդարացիորեն կկատարեին հայրենիքի հանդեպ իրենց վրա դրված բոլոր պարտականությունները: Կարծում ենք, որ դա միակ ճիշտ պատասխանն էր եւ պայմանավորված էր քաղաքական համահունչ գործընթացներով: Հայերը, որոնք գտնվում էին Օսմանյան Թուրքիայի եւ Ռուսաստանի սահմանագլխին, ստիպված էին եւ պարտավոր էին իրենց քաղաքացիական պարտքը սրբություն կատարել երկու պետությունների համար էլ, այսինքն՝ արեւելահայերը զորք պետք է տրամադրեին ռուսներին, իսկ արեւմտահայերը՝ թուրքերին:

Վանի բանակցություններն ընդհատվեցին, եւ համաձայնություն չկայացավ: Թուրքերը Վանից հեռացան այն համոզմամբ, որ եթե հայերն

իրենց հետ չեն, ապա Ռուսաստանի կողմն են: Իթիհատականները թեև իրենց հիասթափությունը եւ սառնությունը շարտահայտեցին իրենց «բարեկամ» դաշնակցականների նկատմամբ, սակայն վերջիններս իթիհատի համար դարձան խիստ կասկածելի⁹:

Հայերի հանդեպ առկա անվստահությունն ու կասկածամտությունը շուտով առիթ դարձան, որ Օսմանյան կառավարությունը Վասպուրականի հայերի նկատմամբ սկսի պետական հալածանքի քաղաքականություն վարել, որ եւ կարճ միջոցում սպառնալից չափերի հասավ: Կոտորածների նախապատրաստական ընթացքն արտացոլող հեռագրերից մեկում, որը թվագրվում է 1914 թ. նոյեմբերի 29-ով, նշվում էր, որ մինչեւ հայերի վերաբերյալ հաստատուն ու հստակ հրամաններ ստանալը հարկավոր էր իրականացնել այնպիսի միջոցառումներ, որոնք բխում էին տեղական պայմաններից: Ընդ որում՝ կարեւոր միջոց էր համարվում ռադիոհաղորդիչ եւ հեռագրական սարքերի առգրավումը, որոնք հայերը գործածում էին միմյանց եւ արտասահմանում գտնվող իրենց համախոհների հետ հաղորդակցվելու համար: Հատկանշական է նաեւ մեկ այլ՝ Վանի նահանգային իշխանություններին ուղղված Անվտանգության վարչության հեռագիրը, ըստ որի՝ պահանջվում էր անհապաղ պատասխանել, թե ինչպիսին են Վանի հայկական դպրոցից ռադիոհաղորդիչ/հեռագրական սարքերն առգրավելու արդյունքները¹⁰:

Արդեն 1914 թ. օգոստոսի երկրորդ կեսից եւ սեպտեմբերի սկզբներից հալածանքներ սկսվեցին Վասպուրականի հայ պաշտոնյաների դեմ, որը ծնեց անվստահության եւ կասկածի մի նոր առիթ: Վերջիններս, որոնք պաշտոններ ստանձնելու իրավունք էին ստացել միայն 1908 թ. սահմանադրությունից հետո, շատ չնչին տոկոս էին կազմում Վանի հայաբնակ շրջաններում եւ պետական համակարգում: Նրանք ոչ միայն առանց պատճառաբանությունների ազատվեցին իրենց զբաղեցրած պաշտոններից եւ հեռացվեցին ասպարեզից, այլեւ ենթարկվեցին խիստ հետապնդումներին:

Սկզբում պաշտոնանկ արվեցին պատասխանատու հայ կայմակամները, որոնց ներկայությունը կարող էր այս կամ այն ազդեցությունն ունենալ ժողովրդի վրա: Այսպես, առանց որեւէ հիմնավորման, իր պաշտոնից հեռացվեց Վանի նահանգի Ալշավազ գավառի կայմակամ Պետրոս բեյը, եւ նրա տեղը նշանակվեց վանեցի Նաջի բեյը:

⁹ Տե՛ս «Оборона Вана», էջ 10, նաեւ І. АНАНОВЪ, Судьба Армении, Москва, 1918, էջ 21:

¹⁰ Թ. ԱՔՁԱՄ, Երիտթուրքերի գործած ոճիրը մարդկության դեմ. հալոց ցեղասպանությունը եւ էթնիկ զտումները Օսմանյան կայսրությունում, Երեւան, 2015, էջ 193:

Ավելի ուշ՝ 1914 թ. դեկտեմբերի 27-ին, Թալեաթը Վանի, էրզրումի եւ Բիթլիսի նահանգներ է ուղարկում գաղտնի մի հրաման, որով անհրաժեշտության էր համարում դադարեցնել այդ շրջանների ոստիկանության լիազորի ու այն պաշտոնյաների ծառայությունը, որոնք հայկական համայնքի անդամներ էին, քանի որ նրանք իրենց աշխատանքի բերմամբ կարող էին «չարի ու խարդավանքի» գործիք դառնալ: Եւ «...եթե նման գործողություններ կատարելիս բարդություններ ծագեն, նահանգ[ային] իշխանություններն այդ մարդկանց պետք է ուղարկեն նահանգի հեռավոր վայրերը, ստիպեն հրաժարական տալ եւ անվավեր դարձնեն նրանց [պաշտոնական] փաստաթղթերը: Եթե դա անիրականանալի կամ անախորժ լինի, [տեղական իշխանությունները] պետք է այդ մարդկանց անունների ցուցակ ուղարկեն, որպեսզի այստեղի [պաշտոնյաները] նրանց ուղարկեն այլ նահանգներ»¹¹:

Այս հրամանի հիմամբ՝ Վանում պաշտոնանկ արվեցին նաեւ այնպիսիները, որոնք գրեթե ազդեցություն չունեին կառավարության գործունեության ընթացքի վրա: Այսպես՝ իշխանությունները, նպատակահարմար չհամարելով Վանի երեք հայ ոստիկանների՝ Պողոս Տեր-Պողոսյանի, Շահեն Փրթոյանի եւ Արմենակ Շատախցյանի հետագա աշխատանքը Վանում, նրանց առաջարկեցին տեղափոխվել Մոսուլ. նրանցից միայն առաջին երկուսը համաձայնեցին¹²:

Թաներ Աքչամը գաղտնի այս հրամանից եզրակացնում է, որ 1914 թ. դեկտեմբերին, կամ միգուցե դրանից էլ ավելի վաղ, Կ. Պոլսում հայ պաշտոնյաների նկատմամբ համապատասխան որոշումներ արդեն կայացվել էին, եւ որ նահանգներում կառավարության մեջ աշխատող բոլոր հայ գործիչներին աշխատանքից ազատելու վերաբերյալ Թալեաթի կողմն էր¹³:

Սակայն կառավարությունը չբավարարվեց միայն դրանով: Ամրապնդելով իր դիրքերը տեղերում՝ նա իր կտրուկ վերաբերմունքն արտահայտեց նաեւ նոր՝ կատաղի եւ հայատյաց պաշտոնյաներ նշանակելու գործում: Այդպես 1914 թ. սեպտեմբերին (ըստ Հ. Մանուկյանի՝ հոկտեմբերի սկզբին)¹⁴ Վանի կուսակալ նշանակվեց արյունարբու Զեւդեթ Բեյը¹⁵,

¹¹ Անդ, էջ 194:

¹² Տէս Ա. Դժ, նշ. աշխ., էջ 76:

¹³ Տէս Թ. Ա. Բ. Ա. Մ., նշվ. աշխ., էջ 194:

¹⁴ Տէս Հ. Մանուկյան, նշ. աշխ., էջ 53:

¹⁵ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 421, ց. 4, գ. 20, թ. 29:

իսկ Վանի նախկին կուսակալ, կրթված, «հաշտասեր» եւ «արդարամիտ» Թահսին բեյն ստանձնեց էրզրումի կուսակալի պաշտոնը: Իրեն խայտառակ շանելու, իր սկզբունքներին հակառակ չգործելու համար նա թողեց եւ հեռացավ¹⁶: Ավանցի ճանապարհին կազմակերպված հրաժեշտի ժամանակ, որին ներկա էին պետական պաշտոնյաներ, ազգային ներկայացուցիչներ, երեսփոխան Ա. Վռամյանը եւ ուրիշներ, Թահսին բեյը, շնորհակալություն հայտնելով Վանի հայերին՝ իրենց «անկեղծ, անխարդախ գործունէութեան»¹⁷ եւ մասնավորապես՝ զորակոչին եւ պատերազմական տուրքերին գործուն մասնակցություն ցուցաբերելու համար, նշեց. «...ցաւով կը բաժնուիմ ձեզմէ եւ այս երկրէն, որու վերաշինման, ժողովուրդներու բարի դրացիութեան եւ յառաջդիմութեան ջերմ փափաքող մ'էի: Կերթամ, բայց ձեզ հետ պիտի լինիմ, մանաւանդ որ իմ յաջորդս Զէվտէթ պէյ, ահա որ հոս է (ցոյց տալով), թէ եւ երիտասարդ, բայց անպայման վստահ եմ իրեն, թէ պիտի շարունակէ այն գործերն եւ աշխատանքները, զոր կիսատ թողուցի.. Մնաք բարով, հայրենակիցներ...»¹⁸:

Մեկնող կուսակալի այն խոսքը, թե իրեն պետք է հաջորդի Զեւթեթը, ճշող տպավորություն թողեց բոլորի վրա: Այդ մասին Հ. Կոսոյանը հիշում է. «...Բնական նախազգացում մը կը խօսէր մեր սրտերուն, թէ կացութեան սա փափուկ եւ անստոյգ վիճակին մէջ, սեւ մը պիտի բերէ այս երկրին: Կը զգայինք, թէ Զէվտէթը ոճրագործ մ'է, անկէ բարիք, խելօք վարչականութիւն սպասելն անմտութիւն է: Զէ որ զինք պատանի հասակէն կը ճաննայինք»¹⁹:

Զեւթեթը 1898—1906 թթ. պաշտոնավարած Վանի խաղաղասեր ու շինարար նախկին կուսակալի՝ ծագումով ալբանացի Թահիր փաշայի որդին էր²⁰ եւ էնվերի քեռայրը²¹: Այդ էր պատճառը, որ հայ իրականության մեջ կային մարդիկ, որոնք բարձր էին գնահատում նրա անցյալը²²: Ներկա

¹⁶ Տէս Կ. ՍՈՒԽԵՅԱՆ, Թեժ մարտերը Վանի Քաղաքամիջում, Երեւան, 2000, էջ 8:

¹⁷ ՌՈՒԲԷՆ, Հայ-թրքական կնճիռը, Գահիրէ, 1924, էջ 92:

¹⁸ Հ. ԿՈՍՈՅԱՆ, Վան-Քաղաքամիջի ապրիլեան կռիւները, Երեւան, 1992, էջ 9:

¹⁹ Անդ:

²⁰ Ըստ Մ. Էպիդաթյանի՝ Զեւթեթը, որը «բարձրահասակ, թուխ, առնական, գեղեցիկ դէմքով երիտասարդ մըն էր 30—35 տարեկան...», ոչ թե ալբանացի էր, այլ «...Մոնթէնէկրոցի Թահիր փաշային զաւակը»: Տէս Մ. ԷՊԻԴԱԹԵԱՆ, Կեանք մը ազգիս կեանքին մէջ. ակնատեսի եւ մասնակցողի վկայութիւններ (1903—1923), Անթիլիաս, 1987, էջ 87:

²¹ Տէս Հ. ՖԻՐԵՅՈՒՆԵՐ, Հայաստանը 1915-ին. Թե ինչ է թաքցել Կայսերական կառավարությունը գերմանահպատակներից, հին մշակույթ ունեցող ժողովրդի կոտորածը թուրքերի կողմից, թարգմ. գերմ. Հ. Դուկասյան, Երեւան, 2000, էջ 66:

²² Նրա մասին Մ. Էպիդաթյանը հիշում է. «Ուրեմն ճէվտէթ հայ ժողովուրդէն ճանչցուած էր դեռ պատանեկան հասակէն, եւ իր յարաբերութիւնները առհասարակ որոշ հակակրութեան

առիթով Ա. Դարբինյանը նշում է, որ «այս ճեմտէթ պէյը զաւակն էր ալ-պանացի Թահիր փաշային, որ ինը տարի խաղաղութեամբ կառավարած էր Վանի նահանգը: Իր հօրը ազդեցութեան տակ ճեմտէթ երիտասարդ տարիքէն բարեկամական վերաբերում ունէր դէպի հայերը: Ինչպէս աս-կէ առաջ յիշած եմ. Վարդգէսին բանտին մէջ այցելութեան կու գար: «Ազ-նիւ, յեղափոխական է»,— ըսած էր ինձ Վարդգէս, անոր մասին»²³:

Սակայն նա աչքի էր ընկնում իր հարափոփոխ նկարագրով²⁴: Հ. Մորգենթաուն ներկայացնում է, որ Զեւդեթը կարող էր լինել «պահ մը բա-րեացական ոչ-խսլամներուն հանդէպ, յաջորդ պահուն թշնամական, կեղ-ծաւոր, դաւող եւ վայրագ, համաձայն իր ցեղին յոռեգոյն աւանդութիւն-ներուն: Ան կ'ատէր Հայերը, եւ սրտովին համակիր էր հայկական խնդիրը լուծելու համար կազմակերպուած վաղեմի թրքական ծրագիրին»²⁵:

Իսկ Ռ. դե Նոգալեսի բնութագրմամբ՝ Զեւդեթն ամենաեռանդուն կա-ռավարիչներից մեկն էր՝ մոտ քառասուն տարեկան, կարճ կտրած բեղե-րով, միջինից բարձր հասակով, սեւ մազերով եւ սեւ աչքերով: Նա հագն-վում էր փարիզյան վերջին նորաձեւությամբ: «Լավ կրթված եւ վարվե-ցող, ինչպէս իսկական օսմանյան բէյը, սիրալիր եւ առատաձեռն, երբ այն իրեն պետք էր, սակայն իրականում հովազ էր մարդկային կերպա-րանքով՝ պատրաստ ճանապարհից հեռացնել ցանկացածին, ով կփոր-ձեր իրեն խանգարել, կամ գիտեր ավելին, քան պետք էր: Գաղտնի հրա-մաններն ի կատար ածելու համար Զեւդեթը սովորաբար օգտագործում էր թույն, պարան կամ փամփուշտ...»²⁶:

1906—1908 թթ. Վանի կուսակալ Ալի բէյի օրոք (որը դաժան քաղաքա-կանություն էր վարում հայերի նկատմամբ եւ որը հետագայում Բաթու-մում սպանվեց մի հայի ձեռքով) Զեւդեթը եղել էր Սարայի կայմակամը, սահմանադրությունից հետո՝ Հեքքեարիի (Բաշկալէի) մյութեսարիֆը,

մը դրոշմը չէին ձգած: Քաջ ու զինավարժ, ալլեւայլ քաղաքներու փոխ-կառավարիչ (գայնագամ) եղած, մասնաւորապէս փալած էր աւագակներ հետապնդելու գործին մէջ».
տես Մ. ԷՊԼԻՎԱԹԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 87:

²³ Ա. ԴԱՐԲԻՆՅԱՆ, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն. Յուլի 1890 էն 1940, Փարիզ, 1947, էջ 156:

²⁴ Վանի կուսակալ եղած ժամանակ Զեւդեթն ինչ-ինչ պատճառներով վիճում է Վանի իտալական փոխհյուպատոսի հետ եւ անպատվում նրան: Հյուպատոսը բարոյական հատուցում է պահանջում, որի համար Թահիր փաշան պահանջում է, որ իր որդին ներդրություն խնդրի հյուպատոսից: Սակայն Զեւդեթն, ինքն իրեն վիրավորելով սրունքից, «չերթար ներդրութիւն խնդրելու». տես Մ. ԷՊԼԻՎԱԹԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 88:

²⁵ «Ամերիկեան դեսպան Մր. Մօրկընթաուի յիշատակները եւ հայկական եղեռնին գաղտնիքները», Կ. Պոլիս, 1919, էջ 247:

²⁶ P. ДЕ НОГАЛЕС, Четыре года под полумесяцем, Москва, 2006, с. 61—62.

իսկ 1914 թ. վերջին՝ Վանի նահանգապետ-կուսակալը՝ վալին, եւ իրականում «մի սրիկայ դէմք» էր²⁷: Դեռ պատերազմից առաջ նա աչքի էր ընկել իր թունոտ ատելությամբ ու հայերի դեմ ոճրագործություններով: Նա էր, որ հայերին տանջում էր ամենադաժան եղանակներով: Դավոյի 1908 թ. դավաճանության ժամանակ Սարայ գավառի կայմակամ Զեւդեթը, ձերբակալելով Աբաղայի Խաչան գյուղում առեւտրով զբաղվող վանեցի Պողոս եւ Պետրոս Փիրումյաններին՝ որպես հեղափոխականների, ենթարկում է անասելի կտտանքների: Իսկ վերջում երկու կատու է գցում Պետրոսի վարտիքը, հարվածում դրանց, որ ծվատեն ու հոշեն ձերբակալվածի անդամները, որից էլ վերջինս հաջորդ օրը եւեթ մահանում է: Խաչանում նրա կատարած մյուս հրեշույթյունների մասին «Ազատամարտը» գրում է. «Նոյն իսկ կառավարութեան կողմէն նշանակուած բժշկական քննութիւնը ցոյց տուաւ, թէ ինչպէս Հայերը խարանած, ոտքերը պայտած, ողջերու գանկերը բանալով ճճուններ լեցուցած, քանի մը մարդիկ ողջ ողջ թաղած է, յետոյ չի նայած Սարայի մէջ կատարած իւր բոլոր այս շահատակութիւններուն եւ անոնց դէմ եղած բողոքներուն՝ տեղույս դատարանը զինքը բոլորովին արդար ու անպարտ ճանչցաւ, առանց քքնելու եւ բանտարկելու, այն պարզ պատճառով, որ ան Վանի նախկին կուսակալ Թահար փաշայի որդին է եւ բազմաթիւ կապեր ունի տեղույս շատ մը պաշտօնեաներու հետ»²⁸:

Ամբողջ երկրում Զեւդեթը հայտնի էր որպես «բաշկալեցի պայտառ», քանի որ խոշտանգումների այդ գիտակը, Հ. Մորգենթաուի բնորոշմամբ, «հնարած էր այն՝ ինչ որ թերեւս բոլոր չարչարանքներուն գլուխ-գործոցն էր - իր հայ զոհերուն ոտքերուն պայտ գամել»²⁹: «Դավոյի գործով» նա ծեծում, պայտում եւ տանջամահ է անում 12 տարեկան մի հայ տղայի՝ Սարգսին՝ ստիպելով, որ նա ցույց տա զենքի պահեստների տեղը: Այստեղից է նրա՝ «նալբանդ գայմագամ» կամ «Ղասաբ Թափուրի» մականունը: Զեւդեթի մասին Ա. Մանդելշտամը հիշում է. «Հենց նորին գերազանցությանն (խոսքը Զեւդեթի մասին է. - Ա. Հ.) է պատկանում խոշտանգումների երկու ձևի գյուտի պատիվը, դրանցից մեկը հայերի ներբանները պայտեն է, ինչպես գրաստներին, նորություն, որի համար նրա գյուտարարն արժանացել է «բաշկալեցի պայտառ» մականվան, մյուսը կատուններով խոշտանգելն էր, որի դեպքում կատուներ էին խցկում

²⁷ Ա.-Ղ0, նշ. աշխ., էջ 76, նաեւ Օ. Մխիթարեան, Վանի հերոսամարտը, Սօֆիա, 1930, էջ 34:

²⁸ «Ազատամարտ», Կ. Պոլիս, 1909, յուլիս 13/26, թիւ 28:

²⁹ «Ամերիկեան դեսպան Մր. Մօրկլենթաուի յիշատակները...», էջ 255:

խոշտանգվողների հագուստի տակ եւ ապա ծեծում կենդանիներին, որ նրանց ստիպեն իրենց ատամներն ու ճանկերը խրել զոհի փորոտիքը»³⁰։

Ա. Կեոբկիզյանը նկատում է, որ վանեցին չարագուշակ վերաբերմունք ունեն Ջեղեթի նկարագրի ու հակումի նկատմամբ, որն արդյունք էր տարիների ընթացքում Վանի կուսակալության այս կամ այն գավառում՝ Ոստանում, Բերկրիում, Աբաղայում, Նորդուզում եւ Բաշկալեում «պարբերաբար նրբացած ու կատարելագործուած, երեւան բերած ու գործադրած» նրա բարբարոսական եւ քստմենլի եղեռնագործությունների։ Մարդկանց կենդանի պաշտելը, անլուր շարշարանքով սպանելը, շամփրելն ու ամորձիքները տրորելով խոշտանգելը «սիրելի էին իր բնագրին, հրճուանք՝ իր հոգուն։ Անիկա ոճիրներու սիրահար հրէշ մըն էր պարզապէս, գազան ու անսիրտ։ Ահռելի հակասութիւն իր վայելուչ արտաքինի եւ թաթար առնաւուտ ներքինի միջեւ։ Վանեցիք ամենայն իրաւամբ զայն կը ճանչնային «նալպանտ միւթէսարիֆ»³¹։ Վանի պարբերականները Ջեղեթի նշանակումից դեռ երկու տարի առաջ, երբ նա վարում էր Բաշկալի մյութեսարիֆության պաշտոնը, նրան հրապարակավ այդ «սեւ տիտղոսն» էին տվել։ Ահա թե ինչու Վասպուրականի հայությունն առանձնապէս «գէշ նախազգացումով լեցուեցաւ, երբ Ջէվտէթն ստանձնեց կուսակալութեան պաշտոնը այդ ծանր օրերուն»³²։

Ջեղեթը շարագործությունների, դավադրական ծրագրերի, կեղծելու, խաբելու մեծ վարպետ էր, բարբարոս բնավորության տեր անձնավորություն։ Ինչպէս Թուրքիայում ավստրո-հունգարական զինվորական լիազոր Յոզեֆ Պոմիանկովսկին է բնութագրում, նա հանդիսանում էր «իսկական հրեշ՝ մարդկային կերպարանքով»³³։ Կ. Սուլախյանը նրան անվանում է «ռդենկոտը հագած, ձեռնոցներով գազանանոցի պետ»³⁴։ Իսկ միսիոներուհի Քեթե էհրհոլդը նկատում է, որ «նա թերեւս սիրալիր էր առնչվելիս, բայց ուղղակի ահավոր հայատյաց էր»³⁵։

Ահա այդ Ջեղեթն էր առաջ քաշվել հայաշատ Վանի նահանգի նահանգապետ-կուսակալի պաշտոնում, որպէսզի սրախողխող աներ անմեղ

³⁰ «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում», էջ 597–598, նաեւ A. MANDELSTAM, Le sort de l'Empire ottoman, Lausanne-Paris, 1917, էջ 248–278։

³¹ Ա. ՎԵՐ. ԿԵՕՐԿԻԶՅԱՆ, Վասպուրականի հերոսամարտը, 1915 ապրիլ 7 – 1915 մայիս 7, յոյս եւ լոյս, Պեյրութ, 1965, էջ 83։

³² Հ. ԿՈՍՈՅԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 9–10։

³³ (Հ.) Վ. ԳՈՒՍՏ, Հայերի ցեղասպանությունը. աշխարհի հնագույն քրիստոնյա ժողովրդի ողբերգությունը, Երեւան, 2002, էջ 160։

³⁴ Կ. ՍՈՒԽՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 12։

³⁵ (Հ.) Վ. ԳՈՒՍՏ, նշվ. աշխ., էջ 160։

բնակչությանը: Ճիշտ է՝ Զեւդեթը պաշտոնական հայտարարությամբ խոստացել էր անշեղ կերպով հետեւել իր նախորդի՝ Թահսինի «զարգացման եւ բարձրացման ճամբուն»³⁶, սակայն ըստ Հ. Մորգենթաունի՝ կասկած չէր հարուցում, որ Զեւդեթը, որը չնայած իր կյանքի մեծ մասն անց էր կացրել Վանում, նահանգապետ էր դարձել հայերին բնաջնջելու ցուցումով: «Այս կարգադրութիւնը,— գրում է Հ. Մորգենթաունը,— ինքնին շատ վրդովիչ էր: Թիւրք պաշտօնէութեան մէջ միշտ գտնուած է փոքրամասնութիւն մը մարդոց, որոնք հաւատացած չեն, թէ ջարդը պետական քաղաքականութիւն մըն է, եւ որոնց կարելի չէ վստահիլ որ ճշդապահօրէն կը կատարեն կեդրոնի Կառավարութեան ամենէն արինդուշտ հրահանգները: Հետեւաբար, ամեն անգամ որ ջարդեր ծրագրուած են, սովորութիւն եղած է նախ տեղափոխել այդ կարգի «անվստահելի» պաշտօնեաները եւ անոնց տեղը դնել աւելի վստահելի նկատուած անձեր»³⁷

Այսպիսի իրավիճակ էր տիրում Վանում, երբ զորահավաքից շուրջ 90 օր հետո՝ Սեւ ծովում տեղի ունեցած նավային միջադեպից եւ Ռուսաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերությունները խզելուց հետո³⁸, Թուրքիան հռչակեց ջիհադ՝ սրբազան պատերազմ³⁹:

1914 թ. նոյեմբերի 11-ին Ստամբուլի սուլթան Մեհմեդ Ֆաթիհ մզկիթում սուլնի մահմեդականների հոգեւոր առաջնորդ շեյխ-ուլ-իսլամ Մուստաֆա Հայրի էֆենդին, պարզելով ջիհադի դրոշը (Սանճաղը-Շէրիֆը), հավաքված մահմեդական ժողովրդի ներկայությամբ ընթերցեց օսմանյան հայտնի աստվածաբանների կողմից հարց ու պատասխանի ձեւով կազմված եւ սուլթան Մեհմեդ Ե.-ի հաստատած 5 ֆետվերը (հրովարտականները.— Ա. Հ.) եւ հռչակեց սուլնի մահմեդականների ջիհադ՝ «սրբազան պատերազմ»⁴⁰ «...մոլեռանդներին մղելու անմեղ ժողովուրդներին կոտորելու, արյունը թափելու... լափելու եւ լիզելու...» համար⁴¹:

1914 թ. նոյեմբերի 13-ի հատուկ ֆետվով Օսմանյան կայսրության շիա մահմեդականների բարձրագույն հոգեւոր ներկայացուցիչները ջիհադ հայտարարեցին նաեւ Անտանտի երկրներին⁴²: Այդ նպատակով մզկիթներում,

³⁶ «Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար», հտ. ԺԱ., Պէյրուիթ-Յոնուար, 2015, էջ 295:

³⁷ «Ամերիկեան դեսպան Մր. Մօրկընթաուի յիշատակները...», էջ 246:

³⁸ Տէս Հ. Կոստան, նշ. աշխ., էջ 11:

³⁹ Զիհադի ամբողջական տեքստը տես ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 80, թ. 1—4, նաեւ գ. 149, թ. 1—2:

⁴⁰ МУСТАФА КЕМАЛЬ, Путь новой Турции, т. IV, Москва, 1934, с. 350.

⁴¹ Յ. ՍԱՐՈ, Ատրպատականի գոյամարտը, Թեհրան, 1964, էջ 5:

⁴² Տէս Ե. ЛУДШУВЕЙТ, Турция в годы первой мировой войны 1914—1918 гг., военно-политический очерк, М., 1966, էջ 60.

տներում եւ հասարակական վայրերում թուրքերի, քրդերի բոլոր խավերի մեջ ծավալվեց պետական եւ մասնավոր քարոզչություն: Զիհադին մասնակցելու էին հրավիրվում ինչպես Օսմանյան կայսրության, այնպես եւ տարածաշրջանի մյուս մահմեդականները, որոնց գաղտնի հրամանով տեղեկացվում էր, որ եթե որեւէ թուրք կամ քուրդ համարձակվի ապաստան տալ իր ծանոթ կամ հարեւան հայ ընտանիքին, ապա նա կճանաչվի թուրքական կառավարության դավաճան, Մուհամեդ մարգարեի թշնամի, թուրքական կիսալուսնի դրոշակը սրբապղծող եւ հանդերձյալ կյանքում դրախտին արժան չի լինի: Բացի այդ՝ կարգադրվում էր բռնագրավել հայերի ողջ ինչքն ու ունեցվածքը, նաեւ խլել գեղեցիկ աղջիկներին:

Պատերազմի հայտարարությամբ եւ ջիհադի հրապարակումով միանգամից փոխվեց դրությունը Վանում, եւ ինչպես Հ. Կոստյանն է նկատում, «ստեղծուեցաւ քաղաքական աւելի փափուկ, աւելի վտանգաւոր կացութիւն»⁴³:

Այն, ակներեւաբար, խորթություն եւ թշնամանք հրահրեց մահմեդական եւ քրիստոնյա ազգաբնակչության միջեւ: «Մուլեռանդ թուրք ու քուրդ տարրերը, հրահրուած ճիհատով, թոյնով եւ ատելութեամբ լեցուեցան քրիստոնեայ բնակչութեան դէմ, մասնաւորապէս հայ տարրերի դէմ»⁴⁴: Արծկեցի վերապրող Ալեքսան Խլոյանը հիշում է. «Մեր դրացի երկու աչքից կույր Մստաֆան, իր թոռան՝ Ահմոյի ձեռքը բռնելով, նրան ասաց.— Որդի՛, տար ինձ այնտեղ, որտեղ որ կան ընկած հայի սպանված դիակներ: Ահմոն տարավ նրան իմ ընկեր Արսենի եւ Հովսեփի դիակների մոտ: Մստաֆայի ձեռքին թոնրից հաց հանելու մի երկաթյա շամփուր կար: Նա այդ շամփուրով ծակոտեց սպանված երկու դիակների սրտերը եւ հարցրեց իրեն ուղեկցող Ահմոյին.— Որդի՛, ասա տեսնեմ՝ շամփուրը արնոտվեց... Եւ երբ թոռը հայտնեց.— Այո՛, պա՛պ, արնոտեց: Այն ժամանակ Մստաֆան դեն շարտեց շամփուրը եւ երկու ձեռքը երկինք բարձրացնելով՝ այս խոսքերը մրմնջաց.— Հէ՛յ, Ալլահ, ես կույր եմ, չկարողացա կենդանի հայ սպանել, որ ջեննեթին արժանի լինեմ: Բայց իմ կույր տեղովս էլի իմ շամփուրով երկու հայի սիրտ ծակեցի՝ հանելով նրանց արյունը: Իմ ուխտն ընդունելի համարիր եւ ջեննեթում ինձ տեղ տուր»⁴⁵:

Այդ առումով մտահոգիչ էր նաեւ Վանում զորակոչի ժամանակ պահակ-ոստիկանության մեջ ծառայություն անցած վանեցիկների

⁴³ Հ. ԿՈՍՏՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 13:

⁴⁴ Անդ, էջ 11:

⁴⁵ Մ. ՔԵՆԵՇՅԱՆ, Արծկեի փրկված հայ բեկորը, Երեւան, 2014, էջ 20:

հիշողությունը, որոնք ջիհադի օրերին պատահականորեն ներս էին մտել Վանի «Ուլու ջամ» (կենտրոնական մզկիթ,— Ա. Հ.)⁴⁶ եւ ականատես եղել հետեւյալին. «Սովորական շրջագայություն կը կատարէինք, առաջնորդութեամբ թուրք տասնապետի մը: Յուրտի եւ յոգնածութեան պատճառաւ ներս մտանք մզկիթը, ուր հոծ բազմություն մը կար: Ամենքը երկիւղածութեամբ կը լսէին քարոզիչը, որ ճիհատի բացատրությունը կուտար իր ունկնդիրներուն: Անոր խօսքերէն թոյն եւ արին կը կաթէր: «Միւսիւման չէ նա եւ անհաւատներէն աւելի վատթար, որ սուր չի վերցնէր մեր խալիֆայի սուրբ հրամանի համար, մեր երկիրը քանդող գեաւորներու դէմ: Մեր թշնամիները եւ այս երկրի մէջ կան եւ դուրսը, բայց պէտք է ատոր համար ձեր աչքերը լայն բանաք, լաւ խելամուտ ըլլաք կրօնի թշնամիներու բոլոր գործերուն»: Այս միջոցին կարգաց թուղթ մը, որու բովանդակութեան ինչ ըլլալը չհասկցուեցաւ, որովհետեւ աւելի արաբերէնի կը նմանէր: Բայց «միսիւման», «խրիսթիան» եւ «գեաւուր» բառեր ուշադրութեան կը զարնէին... Այն տպաւորութեան տակ ենք, թէ անոնց այնքան պատերազմը կարծես չի հետաքրքրէր, որքան ներքին հաշիւները մաքրել կուզէն եւ թուրք ժողովուրդը ատոր կը պատրաստեն»⁴⁷:

Արդյունքում՝ Վանում ստեղծվեց «հեղձուցիչ քաղաքական մի մթնոլորտ», «խճճված հարաբերությունների անքակտելի մի հանգույց», որի անմիջական ծանր հետեւանքներն աստիճանաբար սկսեց կրել Վասպուրականի հայությունը: Յիշատակն այն է, որ հետագայում Վասպուրականի ջարդարարությունից համար կիրառված մահմեդական մոլեռանդության փորձն օգտագործվեց նաեւ Արեւմտյան Հայաստանի այլ շրջաններում: Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարության արխիվում ֆրանսահայ նշանավոր պատմաբան Արթուր Բեյլերյանի հայտնաբերած փաստաթղթերից մեկը հաստատում է, որ 1915 թ. հունվարի սկզբին տեղի ունեցած իթիհատի գաղտնի ժողովի ընդունած «10 հրահանգ»-ներից 3-րդում նշվում էր, որ անհրաժեշտ է «գրգռել մահմեդական հասարակությանն այն մեթոդներով, որոնք կիրառվել են այնպիսի նահանգներում, ինչպես Վանը, էրզրումը կամ Ադանան, որտեղ հայերը իրենց դեմ հարուցեցին մահմեդականների ատելությունը, եւ առաջ բերել կազմակերպված ջարդ...»⁴⁸:

⁴⁶ Նախկինում այն եղել է Վանի ս. Սիոն Գազկաշեն տաճարը:

⁴⁷ Հ. ԿՈՍՏԵՆՆ, նշ. աշխ., էջ 11—12:

⁴⁸ «Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը եւ հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914—1918)», հտ. 1, աշխատ.՝ Ա. Պեյլերյանի, առաջ.՝ Ժան-Բատիստ Դյուրոզելի, թարգմ. ֆրանս.՝ Վ. Պոլոսյանը, Երեւան, 2005, էջ XXIX—XXX:

Սկզբում Զեւդեթը բացակայում էր Վանից, քանի որ Կովկասյան ճակատում ստանալով Պարսկաստանի սահմանագլխի թուրքական զինված ուժերի կրկնակի պաշտոններ՝ կռվում էր ռուսների դեմ: Ի դեպ, Մակուի ռուսական հյուպատոսի (Վանի նախկին փոխհյուպատոս) վկայությամբ, Բաշկալեում մյուլթեսարիֆ եղած ժամանակ մեծ է եղել նրա դերակատարությունը քրդերին ռուսների դեմ հրահրելու գործում, որի իրագործման համար նրա տրամադրության տակ էին դրվել հսկայական գումարներ⁴⁹:

Սակայն 1915 թ. գարնանը ռուսների նահանջից հետո նա փորձեց իրագործել իր հայաջինջ ծրագիրը: Վանեցին նկատել էր, որ Թ. Զեւդեթը փոխել էր իր վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ: «Եթէ այդ սկզբին հոգեբանական տպաւորութիւն մ'էր, նախազգացում, յետոյ անմիջական արգասիք էր արդէն պետական եւ Զէվտէթեան ռէժիմին, որ այլեւս մերկապարանոց փաստ էր, թէ Վասպուրականի մէջ հայութիւնը իր կատարած բոլոր զոհաբերութիւններով կը նկատուի անվստահելի եւ վնասակար»⁵⁰:

Թուրք զինվորականությունը տոգորված իթթիհատական ազգայնամոլությամբ եւ «էնվերյան երազներով», զորահավաքի ժամանակ ստեղծել էր խայտաբղետ, այլազան ու անկիրթ մի զինվորականություն, որի մեծ մասը կենտրոնացել էր պատերազմական ռազմաբեմում, իսկ մյուս մասը՝ «միլիս» անունով, դեռ մնում էր գավառներում: Վասպուրականի հայերի զանգվածային կոտորածներն ու տեղահանությունները եւ բանակ կանչված հայ զինվորների զինաթափումն ու խմբակային կոտորածները մեծ մասամբ կատարում էին հենց այդ միլիսների զինվորները:

Թուրքական կառավարությունը շարժման մեջ դրեց Վանի նահանգի համիդեական զնդերը, որոնց հրամանատարն էր Աբդու Գատերը: Միաժամանակ հրամաններ ուղարկվեցին Նորդուզի, Շատախի, Գավաշի, Կարճկանի, Խիզանի, Մոկսի եւ Սպարկերտի քուրդ բեյերին, որ կազմակերպեն կառավարական զենքերով զինված քրդական խմբեր⁵¹: 16—70 տարեկան զինված քրդերը եւ բաշիբոզուկ միլիսները, մնալով իրենց տեղում, կառավարության գաղտնի թելադրանքով սկսեցին սանձարձակ շահատակությունները եւ ահաբեկումները, որով հայերի համար ստեղծվեց անապահովության իրական վիճակ⁵²:

⁴⁹ СГВИА РФ, ф. 551, г. 1, к. 5, л. 218—219.

⁵⁰ Հ. ԿՈՍՏԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 13:

⁵¹ Տե՛ս անդ:

⁵² Տե՛ս Ա. ՎԵՐ. ԿՅՈՐԿԻՋԵԱՆ, Անմոռանալի յուշեր. Մեր ազգային գոյապայքարը 1915—1922-ի զուլումի տարիներուն, Պէյրութ, 1965, էջ 46:

Մեծ հոգաժողովյամբ կազմակերպվեցին նախկինում իրենց «սխալագործություններով» եւ վայրագություններով աչքի ընկած չեթեականավազակային խմբեր (քրդերից, չերքեզներից, լազերից եւ այլն), որպեսզի հեշտացվի հայերի բնաջնջման գործը, ինչպես նաեւ խռովություններ բարձրացվեն Ռուսաստանի սահմանամերձ շրջաններում: Փ. Թերլեմեզյանը նկատում է, որ այդ խմբերը «իբր թե պիտի գործեին ռուսների դեմ, բայց հետո պարզվեց, որ դրանց միայն գործը եղավ բոլորովին անմեղ հայ կնիկներ, երեխաներ ու գյուղացիներ մորթոտելը»⁵³: Իսկ գերմանացի լրագրող Ֆոն Տիսկան վկայակոչում էր, որ «չեթենները, 1877—1878 թթ. պատերազմի հին բաշիբուզուկները, կրկին հայտնվեցին այնտեղ, որտեղ էժան ձեռով կարելի էր ավար ձեռք բերել եւ սպանել առանց ուսկի դիմելու... Վստահորեն կարելի է հաստատել, որ չեթեններին հրահրում եւ առաջնորդում էին երիտթուրքերը»⁵⁴:

Միաժամանակ պահեստի զորքերի շարքերից ընտրվեցին ամենավարժ եւ աչքի ընկնող զինվորներ, իսկ նրանցից կազմվեցին առանձին խմբեր, որոնց կոչումը լինելու էր կատարել ամենահանդուգն ձեռնարկումները: Այդպես՝ երիտթուրքերի ներկայացուցիչ Նաջի բեյը էրզրումի եւ Վանի զորքերի միջից ընտրեց 3000 լավագույն զինվորների եւ այդ հրոսակախմբի գլուխ անցած՝ շարժվեց դեպի Պարսկաստան՝ ռուսների դեմ խռովություններ եւ հարձակումներ կազմակերպելու համար⁵⁵: Իսկ Քյազիմ բեյը Սեյար եւ Սապըթ նորակազմ զորաբաժիններով տեղափոխվեց Սարայ եւ Բաշկալե:

Վանի հայերին կոտորելու համար թուրքական կառավարությունը բանտերից ազատեց եւ ներում շնորհեց նաեւ կողոպտիչ ու մարդասպան քուրդ եւ թուրք քրեական հանցագործներին, գողերին ու ավազակներին, «իսկ շատ շատեր, որոնք իբրեւ փախստական կը հետապնդուէին, իջան լեռներէն եւ ընդունուեցան գրկաբաց»⁵⁶:

Նրանք մտան միլիսների մեջ եւ նրանցից կազմեցին ոստիկանական հրոսակախմբեր: Դրանցից մեկը (մոտ 600 հոգի) Վանում գլխավորում էր քուրդ ցեղապետ Բշարե Չաթոն, որը հարձակումներ էր գործում հայկական շրջանների վրա, կոտորում ու կողոպտում էր մարդկանց,

⁵³ Փ. ԹԵՐԼԵՄԵԶՅԱՆ, *Կյանքիս հուշերը*, Երեւան, 2017, էջ 321:

⁵⁴ «Գերմանիան եւ Հայաստանը 1914—1918 թթ. դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու», հտ. 1., հրատ. եւ ներած.՝ դոկտ. Յոհաննես Լեփսիուսի, թարգմ. գերմ.՝ Վ. Մինալյան, Երեւան, 2006, էջ 298:

⁵⁵ Տէս Ա.-ԴՕ, նշ. աշխ., էջ 80:

⁵⁶ Հ. ԿՈՍՈՅԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 13—14:

բռնաբարում կանանց ու աղջիկներին: Այդպես՝ Արճեշի շրջանի Հասպը-սինակ գյուղում նա տեղավորվում է հայ ընտանիքներից մեկում, կերուխում անում եւ վերջում էլ պահանջում, որ տանտերը՝ Սեդրակը, իր կնոջն իրեն տրամադրի: Տանտերն իհարկե չի համաձայնում, բայց դա շատ ծանր է նստում նրա վրա՝ ընդհուպ մինչեւ շիկացած շամփուրներով նրա ձեռքերն ու դեմքը դաղելը: Նմանատիպ գործողություններ նա կատարում է նաեւ Բերկրիի Գյուզակ, Գործոթ եւ Արճակի Տաղվերան գյուղերում: Այս ամենը վկայում էր, որ Վանում «նոր սանկցիա է ստանում հին բարբարոս ըէֆիմը, նուիրագործում է անցած օրերի բարբարոս գործողությունը»⁵⁷: Այս ամենի մասին դեպքերի ականատես Եղիշե Բուրանյանը հիշում է. «Թուրքական անզոր բանակը, անվստահ իր ուժերին, դիմեց քրդական հորդանների օգնությանը եւ նոր ուժերով [զենքով] զինեց քրդական համիդեականներին գերմանական զենքերով, տեխնիկայով, բանտերից ազատեց գազանաբարո բանդիտներին, գողերին, մարդասպաններին՝ իր զորքի ջախջախված շարքերը համալրելու»⁵⁸:

Հայերի կոտորածները կանխվում էին միայն այն չափով, որ չափով ռուսական բանակն իր առաջխաղացման ճանապարհին գրավում էր հայկական այս կամ այն բնակավայրը: Եւ ընդհակառակը՝ հայերի կոտորածները սաստկանում էին այն վայրերում, որտեղից ռուսական բանակը՝ պատերազմական հանգամանքների թելադրանքով, նահանջում էր, իսկ հայ բնակչությունը միշտ չէ, որ տեղյակ էր լինում այդ նահանջին եւ չէր հասցնում շարժվել նրա հետ միասին⁵⁹:

Այս ամենից գծագրվում էր մոտավոր այն պատկերը, որ մինչեւ 1914 թ. օգոստոսը երիտթուրք ղեկավարներն արդեն գտնվում էին արեւմտահայության եւ մասնավորապես Վանի հայերի նկատմամբ ցեղասպանության քաղաքականության իրագործման նախաշեմին, քաղաքականություն, որի հիմնական թիրախներն էին քաղաքական այն խմբերը, որոնք ենթադրաբար կապ ունեին Ռուսաստանի հետ եւ հավանաբար կարող էին օգնություն հատկացնել հայ կամավորական ջոկատներին:

⁵⁷ Ա.ԴԹ, նշ. աշխ., էջ 103:

⁵⁸ Ե. ԲՈՒՐԱՆՅԱՆ, Իմ անցյալի հուշերից. Վասպուրականի ողբերգությունը, Երեւան, 2013, էջ 53:

⁵⁹ ՏԵՍ Ա. ԵՍԱՅԱՆ, Հայկական հարցը եւ միջազգային դիվանագիտությունը, Երեւան, 1965, էջ 78:

РЕЗЮМЕ

Военный министр Османской Турции Энвер, основываясь на свою тесную дружбу с членами партией Дашнакцутюн, до начала войны с Россией, летом и осенью 1914 г. отправил своих эмиссаров сначала в Эрзурум, затем в Ван и Муш, чтобы договориться с армянами, уговорить перейти их на свою сторону и организовать восстание против российских властей в Восточной Армении. Политическая программа Иттихада казалась ультиматумом, от выполнения которого зависело существование армян в Османской Турции.

Вскоре османское правительство начало политику государственного преследования армян в Васпуракане, в результате чего подозрения в недоверии к армянам стали тревожными. Уже во второй половины августа и в начале сентября 1914 г. началось преследование армянских чиновников в Ванском вилаете, а с 11 ноября 1914 года Турция объявила джихад — «священную войну» суннитский мусульман против христиан.

SUMMARY

The Minister of War of Ottoman Turkey, Enver, based on his close friendship with the members of the Armenian Revolutionary Federation party, before the outbreak of the war with Russia, in summer and autumn of 1914 sent his emissaries first to Erzurum, then to Van and Mush in order to reach an agreement with the Armenians, to take them to his side and organize an uprising against the Russian authorities in Eastern Armenia. The political program of Ittihad seemed an ultimatum, on the implementation of which the question of the existence of the Armenians in Ottoman Turkey depended.

Soon, the Ottoman government began pursuing a policy of state persecution of the Armenians in Vaspurakan: as a result, suspicions of distrust of the Armenians became alarming. Already in 1914, in mid-August and early September, Armenian officials of Van province began being persecuted, and already on November 11, 1914 Turkey declared jihad, a “holy war” by Sunni Muslims against the Christians.